

KUR'ÂN'DA İBÂDET VE ZİKİR KAVRAMLARI

Yrd.Doç.Dr.H.Mehmet SOYSALDI*

GİRİŞ

Kur'ân, ilâhî bir hayat nizamıdır. Getirdiği genel prensipler, anlattığı tarihî olaylar ve kıssalar ile içerdiği hükümlerin hepsi, insanı, dünyada ve ahirette saadete götürebilecek niteliktedirler. O'nun üzerinde düşünmeden ibret ve dersler almak, fikir planında incelemeyen hikmetlerinden yararlanmak ve O'nu anlamadan hayata geçirmek, mümkün değildir.

O halde Kur'ân'a tam olarak uymanın ve gösterdiği yoldan gidebilmenin en önemli şartı, O'nu doğru olarak okuyup ruhunu, özünü kavramaktır. Kur'ân'da bulunan kelime ve kavramları anlamadan da Kur'ân'ı doğru anlamak mümkün değildir.

İşte bu araştırmamızda, Kur'ân'da pek çok anlamda kullanılan “ibâdet ve zikir” kelimelerinin manaları üzerinde duracağız. Bilindiği gibi, birden fazla anlama gelen kelimeler “zû vücûh” kelimelerdir, lafızları ayrı olmakla birlikte aynı anlama gelen kelimelere ise “en-Nezâir” denmiştir. Buna göre, vücûh, manalarda, nezâir de lafızlarda olmaktadır.¹

Kur'ân ilimleri sahasında ayrı bir yeri olan “el-Eşbâh ve'n-Nezâir” ilmi bu tür kelimeleri konu edinmiş ve açıklamaya çalışmıştır. Çünkü birbirinden farklı bağlamlarda farklı anlamlara gelebilen kelimelerin bilinmesi büyük bir öneme sahiptir. Zira bir kimse bir kelimenin sadece bir manasını bilse ve Kur'ân'da karşılaştığı her yerde onu hep aynı anlamda anlamaya kalkışsa büyük hata ve yanlışlıklara düşebilir. Kur'ân-ı Kerim'de bu türden kelimeler

* Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ ez-Zerkeşi, Bedruddin, *el-Bürhan fi Ulûmi'l-Kur'an*, Kahire, 1958, I, 102-110; es-Suyûtî, Celâlüddin, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Kahire, 1368, I, 142; Mukatil b.Süleyman, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, Thk: Ali Özek, İst, 1993, s26; Güngör, Mevlüt, *Kur'an Araştırmaları 2*, İst, 1996, s.131.

çok fazladır. O bakımdan, bu gibi kelimelerin çeşitli anlamlarının bilinmesi, hataya düşülmemesi için gereklidir.

İşte biz, bu araştırmamızda bu konuya değinecek ve çeşitli anlamlarda kullanılmış olan “*ibâdet ve zikir*” kelimelerinin Kur’ân’daki manalarını tespit etmeye çalışacağız.

A- İBÂDET KAVRAMI

İbâdet kelimesi, zû vücûh kelimelerden biridir. Çünkü Kur’ân’da birçok farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu kelimenin Kur’ân’da kullanıldığı anlamlara geçmeden önce, sözlük anlamlarını incelemek yerinde olur kanaatindeyiz.

1- Lügat Yönünden İbâdet:

Ubûdiyet ve abdiyyet (köle olmak ve kulluk) diye de kullanılan ibadet kelimesinin lügat manası; “itaat etmek, tevâzu göstermek”, daha açık bir ifade ile “kişinin bir kimseye isyan etmeksizin, ondan yüz çevirmeksizin, mukavemet de göstermeksizin itaat etmesi ve boyun eğmesidir.”² O kadar ki kendisine boyun eğilen kişi onu dilediği şekilde kullanır ve kendisine hizmet ettirir. İşte bundan dolayı Araplar, yumuşak huylu kolaylıkla güdülen yük devesi için “*baîrun muabbedün*”, gidişi gelişi kolay olan yol için de “*tarîkun muabbedün*” tabirlerini kullanırlar. Bu etimolojik kökten, kelimenin yapısında mevcut olan; “kulluk, itaat, ilâh edinmek, tapınmak, hizmet, bağlamak, bağımlı kılmak ve yasak” gibi manalar çıkmıştır. Lisânu'l-Arab'da “a-be-de: عَبَدَ” kelimesi ile ilgili olarak aşağıda özetlediğimiz anlamlar yer almaktadır.³

a) Kul, yani hür olanın karşıtı olan köle. “*teabbede er-racule*” “Adamı köle edindi.” Onu, kul, yani köle edindi, yahut onu kul muamelesine tabi tuttu.

Yine aynı manayı ifade etmek için “ عَبَدَ الرَّجُلُ وَأَعْبَدَهُ وَأَخْبَدَهُ ”

tabirleri kullanılır. Hadis-i Şerifte bu hususu teyid için şöyle buyrulur:

² İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed, *Mu'cemu Makayisi'l-Luga*, Kahire 1266, IV,205,206. “عَبَدَ” maddesinde şöyle diyor: “عَبَدَ” kelimesindeki “ع” ve “ب” san-

ki birbirine zıt iki sahih harf gibidir. Bu iki asıldan birincisi yumuşaklık ve tevazuya, ikincisi de şiddet ve kabalığa delâlet eder.

³ Bkz., İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrût, trs, II,664-667.

لَلَّاتَةِ أَنَا خَصَصْتَهُمْ رَجُلًا مَّحْرُورًا

“Üç kişi vardır ki ben onların hasmıyım. Bunlardan birincisi, hür bir kimseyi köle ve mülk edinen adamdır.”⁴ Kur’ân-ı Kerim, Hz. Musa ile Firavun arasında geçen bir konuşmayı verirken şöyle demektedir:

وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ أَنْ عَبَّدتَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ

“O nimet diye başıma kaktığın şey, (aslında) İsrâil oğullarını kendine kul köle etmendir.”⁵

b) İbâdet, boyun eğmekle beraber itaat. Meselâ “عَبَدَ الطَّاغُوتَ”

“Tağuta ibâdet etti” cümlesi “ona itaat etti” demektir. “إِيَّاكَ نَعْبُدُ” “ancak sana ibâdet ederiz”⁶ yani belli bir düzen içinde yalnız sana itaat gösteririz; “رَبِّكُمْ” “Rabbınıza ibâdet ediniz”⁷ sözü “Rabbınıza itaat ediniz” de-

mektir. “وَقَوْمُهُمْ لَنَا عَابِدُونَ...” “...O ikisinin kavmi bize ibâdet edicidir”⁸ yani bize itaat edicilerdir demektir. Bu anlamda herhangi bir krala boyun eğen kimse gerçekte ona itaat etmiş olur. Ibnu'l-Enbârî şöyle diyor: “fülanün âbidün”, “Filanca ibâdet edicidir” yani o Rabbi'na boyun eğmiş ve Rabbi'nin emrine teslimiyet ve bağlılık göstermiş demektir.

c) (عِبَادَةٌ - عِبَادَةٌ - مُعْبَدٌ - مُعْبَدٌ) kelimeleri “Ona kulluk

etti onu ilâh tanıdı” manalarına gelir. “الْمُعْبَدُ” kelimesi ile “ruh ve şekli- ne bağlı kalmak suretiyle kendini ibâdete verdi” demektir. “الْمُعْبَدُ” keli-

⁴ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, el-Câmi'u's-Sahih, Çağrı Yayınları, İst, 1981, Buyu', 106; İcâra, 10; Ahmed İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, el-Müsned, Çağrı Yayınları, İst, 1988, II, 358.

⁵ Şuarâ, 26/22.

⁶ Fatiha, 1/5.

⁷ Bakara, 2/21.

⁸ Mü'minün, 23/47

mesi "kendisine tapılırcasına saygı ve tazim gösterilen" demektir. Şair şöyle diyor:

“ أَرَى الْمَالَ عِنْدَ الْبَاخِلِينَ مُعْبَدًا ” “Cimrilerin yanında malı,

kendisine ibâdet edilircesine tazim edilir görüyorum”

d) “ وَعَبَدَ بِهِ ” “Ona yapıştı ve ondan ayrılmadı” demektir.

e) “ مَا عَبَدَكَ عَنِّي ” yani “senin bana gelmene engel olan neydi?”.

Bu sözlük anlamlarından da anlaşılıyor ki (a-be-de: عَبَدَ) kelimesinin ifade etmek istediği esas mana kişinin, yüksek, güç ve iktidar sahibi birine baş eğmesi, itaat etmesi, sonra kendi hürriyet ve bağımsızlığından feragat etmesi, onun karşısında her türlü mukavemet ve isyanı terketmesi ve tam bir bağlılıkla ona boyun eğmesidir. İşte kulluk ve itaat etmenin gerçek manası budur. Bundan dolayı bir Arap “el-abdü” ve “el-İbâdetü” kelimelerini duyduğu ilk anda zihninde kulluk ve ubûdiyet düşünceleri canlanıyordu. Kulun hakiki vazifesi efendisine itaat etmek ve emirlerine sıkı sıkıya bağlanmak olduğuna göre; hemen ardından itaat tasavvuru zihne geliverir. Ayrıca bir kölenin, zilletini kabullenip itaat ederek kendisini efendisine teslim etmesi yetmez. Bunun yanında gönlü, verilen nimetlere karşı şükür ve minnet duygularıyla dolu olarak efendisinin büyüklüğüne inanması ve yüce makamını itiraf etmesi de gerekir. Ondand aldığı ve gördüğü nimetlere şükürünü ifade etmesinde ve hizmet görevini yerine getirmesi sırasında durmadan efendisini yüceltir, büyütür ve kalbinden saygı ile geçirip anar. İşte bütün bunların adı ibâdetdir. Bu düşünce, kulun efendisinin önüne sadece başını eğmesi ile değil, bilakis başı ile beraber kalbini de O'na âmâde kılması halinde gerçek kulluğun anlamı ifade edilmiş olur. Geride kalan iki anlama gelince, onlar kulluk için ikinci derecede düşüncelerdir, esas düşünceler değildir.⁹

⁹ el-Mevdûdî, Ebu'l-A'la, el-Mustalahâtü'l-Erbeatü fi'l-Kur'an, Dâru'l-Kuveytiyye, Kuveyt, trs, s. 96,97.

2- Kur'ân-ı Kerim'de İbâdet Kavramı:

Bu sözlük araştırmasından sonra, Kur'ân-ı Kerim'e müracaat ettiğimiz zaman "ibâdet" kelimesinin çok kullanılan kelimelerden biri olduğunu görürüz. Zira Kur'ân'da bu kelime çeşitli türevleriyle birlikte toplam 275 defa geçmektedir.¹⁰ Bunlardan;

5 tanesi mâzî fiil olarak, "عَبَدْتُ - عَبَدْتُمْ - عَبَدَ - abede, abedtüm ve abednâ" şeklinde,

81 tanesi muzârî fiil olarak, "يَعْبُدُونَ - يَعْبُدُ - تَعْبُدُونَ - تَعْبُدُ - اعْبُدُوا - e'budü, te'budü, te'budûne, ne'budü, ye'budü ve ye'budune" şeklinde,

37 tanesi emir fiil olarak, "اعْبُدُوا - u'bud ve u'budû" şeklinde,

30 tanesi müfret ism-i fâil olarak, "عَبِيدٌ - عَبِيدٌ - abdün veya âbid" şeklinde,

108 tanesi çoğul ism-i fâil olarak, "عِبَادٌ - عِبَادٌ - âbidüne veya ibâdun" şeklinde,

5 tanesi ism-i tasgîr olarak, "عَبِيدٌ - abîd" şeklinde,

9 tanesi de mastar olarak, "عِبَادَةٌ - ibâdet" şeklinde gelmektedir.¹¹

İbâdet kavramını anlam olarak incelediğimizde ise, çoğunlukla yukarıda verdiğimiz sözlük manalarından ilk üçü ile kullanıldığını görürüz. Bazı yerlerde ibâdet kelimesi ile birinci ve ikinci mana birarada kastedilmiş, diğer bir yerde de yalnız ikinci mana anlatılmak istenmiştir. Keza kimi yerlerde de bu üç mana birlikte kullanılmıştır.

¹⁰ Muhammed Fuâd Abdalbâkî, el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzı'l-Kur'ani'l-Kerim, Beyrut, trs, s.441-445.

¹¹ Bkz., Muhammed Fuâd Abdalbâkî, a.g.e, a.y.

a) Kur'ân-ı Kerim'de ibâdet kelimesinin "kulluk, kölelik ve itaat" anlamlarda kullanıldığı yerler:

ثُمَّ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ وَأَخَاهُ هَارُونَ بِآيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُّبِينٍ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ
فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا عَالِينَ فَقَالُوا أَتُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا وَقَوْمُهُمَا لَنَا عَابِدُونَ

"Sonra Musa'yı ve kardeşi Harun'u âyetlerimizle ve apaçık bir delille gönderdik; Firavun'a ve ileri gelen adamlarına onlar büyüklük tasladılar ve böbürlenilen bir topluluk oldular. Şu iki adamın kavmi bize kölelik ederken, şimdi biz kalkıp bizim gibi iki insana mı inanacağız? dediler."¹²

Taberî tefsirinde bu âyetler hakkında şunları yazıyor:

"İtaat ediyorlar, onlara karşı zillet gösteriyorlar, onların emirlerini harfiyen yerine getiriyorlar ve onlara boyun eğiyorlar. Araplar arasında krala itaat eden herkes için "kralın kulu, kölesi" sözü kullanılır."¹³

وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ أَنْ عَبَّدتَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ

"O nimet diye başıma kaktığın ise, (aşlında) İsrail oğullarını kendine kul köle etmendir."¹⁴

Taberî tefsirinde bu âyetteki "عَبَّدتَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ" hakkında şöyle diyor:

"Onları kendine ibâdet ettirdin, yani onları köle edindin" Mücâhid ise bu hususta şöyle diyor: "Onlara üstün geldin ve istediğini yaptırdın" İbn Cübeyr de şöyle diyor: "İsrailoğulları'nı yendin, galip geldin ve onlara dilediğini yaptırdın."¹⁵

Bu yukarıdaki zikrettiğimiz âyetlerdeki "ibâdet" kelimesinden kastedilen mana "kulluk, kölelik ve itaat"tır. Firavun: "Musa ve Harun'un kavmi bize ibâdet edicidirler" demiştir. Yani onlar bizim kölelerimizdir ve emirlerimize itaat edicidirler. Musa da: "Sen İsrailoğulları'nı köle edindin ve onları gönlünün istediği şekilde çalıştırdın" demiştir.

¹² Mü'minûn, 23/45-47.

¹³ et-Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerir, Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân, Mısır, 1954, XVIII, 25.

¹⁴ Şuarâ, 26/22.

¹⁵ et-Taberî, a.g.e, XIX, 68.

b) Kulluk ve itaat anlamında ibâdet:

بِأَيُّهَا الدِّينَ مَأْمُوتُوا كُلُّوَا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِنْ كُنْتُمْ إِبْرَاهِيمَ تَعْبُدُونَ

*“Ey inananlar, size verdiğimiz rızıkların iyilerinden yeyin Allah'a şükredin, eğer (hakikaten) O'na kulluk ediyorsanız.”*¹⁶

Taberî, tefsirinde bu âyet hakkında şöyle diyor: “Eğer sizler onun emrine boyun eğiyor, dinliyor ve itaat ediyorsanız, o halde size yenmesini mubah ve helal kıldığı şeyleri yeyin. Onun haram kılınması hususunda şeytana uymaktan vazgeçin. Şeytan, onu yemelerini teşvik ediyor ve haram olduğuna inanmaktan vazgeçmeğe çağırıyor. Çünkü onu cahiliye devrinde haram kılmaları şeytana itaatleri ve geçmiş atalarına ve babalarına uymaları dolayısıyladır.”¹⁷

Bu âyetin getirdiği hüküm ile İslam öncesi toplumun hali arasındaki münasebete gelince, İslam'dan evvel Araplar dinî önderlerinin emirlerine bağlanmak ve atalarının takip ettiği yola uymak suretiyle içecekler ve yiyecekleri konusunda bir takım sınırlara bağlı kalarak yaşıyorlardı.

Müslüman olunca Allah onlara şöyle buyurdu: “Eğer bana ibâdet ediyorsanız, bu kayıtlamaların tümünü bir yana atmalı ve size helal kıldıklarımı afiyetle yemelisiniz.”

Bunun anlamı şudur: “Siz bilgin ve önderlerinizin kulları değilseniz; ve sadece Allah'ın kulları iseniz; ve eğer siz gerçekten önderlerinizi bırakıp Allah'a itaat ediyorsanız helal ve haram konusunda Allah'ın sizin için çizdiği sınırlara uymanız gerekir; onların çizdiği sınırlara değil.

İşte bundan dolayı “ibâdet” kelimesi burada “ubûdiyet ve itaat” manasında kullanılmıştır.

قُلْ هَلْ أَدَّبْتُكُمْ بِشَيْءٍ مِنْ ذَلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللَّهِ مَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَغَضِبَ عَلَيْهِ

وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْفِرْدَةَ وَالْخَنَازِيرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ أُولَئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضَلُّ عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ

“De ki, Allah katında bir ceza olmak bakımından bundan daha kötüsünü size haber vereyim mi? Allah'ın lânet ve aleyhinde gazab ettiği, içle-

¹⁶ Bakara, 2/172.

¹⁷ et-Taberî, a.g.e, II, 84.

rinden maymunlar, domuzlar yaptığı kimselerle tağuta ibâdet edenler ki işte bunların mevki daha kötü ve dümdüz yoldan daha sapıktır.”¹⁸

Taberî, tefsirinde, “Tağut” kelimesi hakkında bazı nakiller yaptıktan sonra şöyle diyor: “Bana göre sözün doğrusu Allah'a isyan edip de ya zor kullanarak veya karşı tarafın itaatıyla Allah'ı bırakıp kendisine kulluk ettiren demektir. Bu kendisine kulluk edilen insan, şeytan, put, totem veya herhangi bir şey olabilir. Biz tâğut kelimesinin aslının şöyle kullanıldığını tespit ettik. Bir kimse “zulmettiği ve haddi aştığı” zaman onun hakkında “azdı, tuğyan etti” denir.”¹⁹

وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ فَمِنْهُمْ مَن هَدَى اللَّهُ وَمِنْهُمْ مَن حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ فَسَبِّرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكذِّبِينَ

“Andolsun ki, biz, her ümmete 'Allah'a kulluk edin, tâğuttan kaçının' diye (tebliğat yapması için) bir peygamber göndermişizdir...”²⁰

وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَى فَبَشِّرْ عِبَادِ

“Tâğuttan, ona ibâdetten kaçınıp da Allah yoluna yönelenler(e gelince), onlar için müjde vardır. O halde kullarıma müjdele.”²¹

Bu üç âyette “Tâğuta ibâdet” sözünden kastedilen mana “Tâğuta kölelik ve itaattir”. Kur'ân-ı Kerim'in istilâhında Tâğut'un manası; Allah'a karşı haddi aşan ve zulmeden her türlü yönetim, otorite veyahut her türlü başkanlık yahut kumandanlıktır. Allah'ın mülkünde O'nun hükmünü yerine getirir, kullarını zorla, aldatmakla yahut kötü ve bozuk öğretim gibi yollarla kendine itaate mecbur eder. Kişinin bu türlü otoriteye, başkanlığa, liderliğe boyun eğmesi ve ona tapması şüphesiz Tâğut'a bir itaattir, başkasına değil.”²²

c) İtaat anlamında ibâdet:

Bu âyetlerden sonra “ibâdet” kelimesinin ikinci anlamını ifade eden âyetleri görelim. Allah Teâlâ şöyle buyurur:

الْمَ اعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ

¹⁸ Mâide, 5/60.

¹⁹ et-Taberî, a.g.e, VI, 294.

²⁰ Nahl, 16/36.

²¹ Zümer, 39/17.

²² el-Mevdûdî, a.g.e, s.98.

“Ey Adem oğulları, ben size and vermedim mi: “Şeytana tapmayın, o sizin apaçık düşmanınızdır.”²³

Açıkça görülen şudur ki, hiç bir kimse bu dünyada şeytanı ilâh tanımaz, bilakis bütün gücü ile ona lânet eder ve onu kendisinden uzaklaştırmaya gayret eder. Bunun için Allah'ın kıyâmet gününde ademoğullarına yükleyeceği suç, dünya hayatında şeytana tapmaları değil, onun emrine itaat etmeleri, hükmüne tâbî olmaları ve gösterdiği yollara süratle koşmaları olacaktır. Bu âyetteki şeytana ibâdetten maksat; şeytanın onlara verdiği vesvese ve onlara süslediği şeyleri yapıp şeytana itaat etmeleridir.²⁴

اٰخِشُوا الَّذِيْنَ ظَلَمُوْا وَاٰزِجُوْهُمْ وَمَا كَانُوْا يَّعْبُدُوْنَ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ

فَاٰخِذُوْهُمْ اِلَىٰ صِرَاطِ الْحَقِّ

(Yüce Allah meleklere emreder):“Toplayın o zâlimleri onların eşlerini ve taptıklarını” Allah'tan başka, onları cehennem yoluna götürün!”²⁵

وَاقْبَلْ بَعْضُهُمْ اَعْلٰى بَعْضٍ يَّتَسَاَلُوْنَ قَالُوْا اِنْ كُنْتُمْ تَاْتُوْنَآ عَنِ السَّمٰوٰتِ

قَالُوْا بَلْ لَمْ تَكُوْنُوْا مُؤْمِنِيْنَ وَمَا كَانَ لَنَا عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطٰنٍ بَلْ كُنْتُمْ قَوْمًا طٰغِيْنَ

“Birbirlerine döndüler, sordular. (Uyanlar, uydukları adamlara) dediler ki: “Siz bize sağdan gelir (güvendiğimiz yandan bize sokulup vesvese verir)diniz.” (ötekiler de): “Hayır, dediler, zaten siz kendiniz inanan insanlar değildiniz.” “Bizim sizi zorlayacak bir gücümüz yoktu. Siz kendiniz azgın bir toplum idiniz.”²⁶

Kur’ân-ı Kerim’in hikaye ettiği ibâdet edenlerle ibâdet edilenler arasındaki bu karşılıklı konuşmaya iyice dikkat edildiği taktirde açıkça şu görülecektir ki, burada mabutlardan maksat, kavmin taptığı ilâh ve putlar değildir. Bilakis onlardan maksat halka görünüşte iyilik yapıyoruz izlenimi verirken sapıklığa sürükleyen, temiz aziz görünüşü altında insanların huzuruna çıkarak, şerri ve fesadı, ıslah adı altında yayan liderler ve kılavuzlardır. Onları cüppe ve tespihleri ile aldatıp kendilerine tâbî kıldılar. Onların, hilekarları

²³ Yasin, 36/60.

²⁴ Bkz., ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b.Ömer el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil, Dâru'l-Ma'rif, Beyrût, trs, III,327; et-Taberî, a.g.e., XXIII, 23.

²⁵ Saffât, 37/22,23.

²⁶ Saffât, 37/27,30.

körü körüne taklit etmeleri, onların emir ve hükümlerine uymalarını Yüce Allah bu âyette "ibâdet" kelimesi ile dile getirmektedir.²⁷

اتَّخَذُوا آخْبَارَهُمْ وَرَهْبَانَهُمْ آرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالسَّبِيحِ ابْنِ مَرْثَمَ وَمَا أَمْرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا

إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ

"Hahamlarını ve rahiplerini Allah'tan ayrı Rabler edindiler, Meryem oğlu Mesih'i de. Oysa kendilerine yalnız tek İlah olan Allah'a ibâdet etmeleri emredilmişti. O'ndan başka İlah yoktur. O, onların ortak koştukları şeylerden münezzehtir."²⁸

Bu âyette geçen Allah'ı bırakıp haham ve rahiplerini ilâh edinmelerinden maksat; emir vermek, yasak koymak yetkisine onların sahip olduklarına iman edip Allah'dan ve Resulünden gelmiş bir delile dayanmaksızın onların kendiliklerinden koydukları hükümlere itaatleridir.²⁹

Bu manayı Rasulullah (s.a.v) sahih hadislerinde bizzat açıklamıştır. Onlar: "Biz alimlerimize ve büyüklerimize ibâdet etmedik" dedikleri zaman, Rasulullah (s.a.v) şöyle buyurmuştu: "Onların helal kıldıklarını helal, haram kıldıklarını haram saymıyor muydunuz?"³⁰

d) İlâh edinmek anlamında ibâdet:

Şimdi de üçüncü anlamıyla, içinde (ibâdet) kelimesi geçen âyetlere bir göz atalım. Bu arada ilâh edinmek anlamındaki "ibâdet" in Kur'ân'ın ifade buyurduğu gibi iki anlamı kapsadığını hatırdta tutmamız gerekir.

Birincisi: Kişinin bir başkası için tapınma ve kulluk amacıyla sücut, rüku', kıyam, tavaf etmesi, kapı eşiğini öpmesi, adak ve kurban kesme ve benzeri davranışlardan birini göstermesidir.

İkincisi: Kişinin bir kimseyi bu alemde sebepler nizamı üzerinde ege-men zannederek istediklerini gerçekleştirmesi için ona dua etmesi, zarar ve felaketler karşısında ondan medet umması, korkuları esnasında malların ve

²⁷ el-Mevdûdî, a.g.e., s.100.

²⁸ Tevbe, 9/31.

²⁹ Bkz., et-Taberî, a.g.e., X,115; ez-Zemahşerî, a.g.e.,II,186.

³⁰ et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b.İsâ b.Sevre, es-Sünen, Çağrı Yayınları, İst, 1981, Tefsiru Sure, IX,10; İbn Kesir, İmâdü'd-Din Ebu'l-Fidâ İsmâil, Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1984, II,348.

canların yok oluşunda ona sığınması.³¹ Kişinin bu türden tutumlarının ikisi de ilah edinip kulluk etmek manasına dahildir. Bunun delili aşağıdaki Kur'an-ı Kerim âyetleridir.

قُلْ إِنِّي نُهِيتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ

لَمْ يَكُنْ لِي جَانِبِي الْبَيِّنَاتُ مِنْ رَبِّي وَأُمِرْتُ أَنْ أُسَلِّمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ

“De ki: “Ben, Rabb'imden bana açık deliller gelince, sizin Allah'tan başka yalvardıklarınıza tapmaktan men olundum ve alemlerin Rabb'ine teslim olmakla emrolundum.”³²

وَأَعْتَزِلْكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَأَدْعُوا رَبِّي عَسَىٰ آتَاكُمْ بِدُعَاءِ رَبِّي

شَقِيًّا قَلْنَا اغْتَرَلَهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ

وَكُلًّا جَعَلْنَا نَبِيًّا

“Sizden de, Allah'tan başka yalvardıklarınızdan da ayrılıyor ve yalnız Rabb'ime yalvarıyorum. Umarım ki Rabb'ime yalvarmakla (sizin gibi) bahtsız olmam istediklerimden mahrum bırakılmam). İşte onlardan ve onların Allah'tan başka taptuklarından ayrılınca biz ona İshak'ı ve (İshak'ın oğlu) Yakub'u armağan ettik ve hepsini de peygamber yaptık.”³³

وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ يَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ مَنْ لَا يَسْتَجِيبُ لَهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ

وَهُمْ عَنْ دُعَائِهِمْ غَافِلُونَ وَإِذَا حُشِرَ النَّاسُ كَانُوا لَهُمْ أَعْدَاءَ

وَكَانُوا بِعِبَادَتِهِمْ كَافِرِينَ

“Allah'ı bırakıp ta kıyamet gününe kadar kendisine cevap veremeyecek şeylere yalvarandan daha sapık kim olabilir? Oysa onlar, bunların yalvardıklarından habersizdirler. İnsanlar (mahşere) toplandıkları gün, (tapıkları tanrılar) onlara düşman olurlar ve onların, kendilerine tapmalarını tanımazlar.”³⁴

³¹ el-Mevdûdi, a.g.e, s.105.

³² Mü'min, 40/66.

³³ Meryem, 19/48,49.

³⁴ Ahkaf, 46/5,6.

Üç âyetin her birinde Kur'ân-ı Kerim bizzat açıklamıştır ki; burada ibâdetten maksat "duâ ve medet ummaktır."³⁵

قَالُوا سُبْحَانَكَ أَتَىٰ وَلِيْنَا مِنْ دُونِهِمْ بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ

أَكْثَرَهُمْ بِهِمْ مُؤْمِنُونَ

"...Bilakis onlar cinlere ibâdet ediyorlardı ve çoğu onlara inanmıştı."³⁶ Cinlere ibâdet ve onlara imandan bu âyette kastedilen mananın ne olduğunu aşağıda gelen Cin Suresi'ndeki âyetler açıklamaktadır:

وَإِنَّهُمْ كَانُوا رَبَّالِ الْإِنْسِ يَعْبُدُونَ بِرِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ فَزَادُوهُمْ رَهَقًا

"Doğrusu insanlardan bazı erkekler, cinlerden bazı erkeklere sığırdılar da onların kibir ve azgınlıklarını artırırlardı."³⁷

Yukarıdaki âyette açıklanmıştır ki cinlere ibâdetten maksat; onlara sığınmak, korkulardan, mal ve canların kaybindan yine onlara sığınmaktır, keza cinlere imandan maksat da, muhafaza ve sığınma hususunda onların kudretine inanmaktır.

"(Rabb'in), onları ve Allah'tan başka taptıklarını topladığı gün, (tapılanlara) der ki: "Bu kullarımı siz mi saptırdınız, yoksa kendileri mi yolu sapıtıtlar?" Derler ki: "Senin şânın yücedir, senden başka dostlar edinmek bize yaraşmaz. Fakat sen onları ve babalarını nimet verip yaşattın, (nimetin bolluğu içinde arzulara daldılar, seni) anmayı unuttular ve helakı hak eden bir kavim oldular."³⁸

Taberî tefsirinde şöyle diyor; Şanı yüce Allah buyuruyor ki: "Kıyamet gününü inkar edip putlara tapan yalancıları ve Allah'tan gayri cinlerden, insanlardan ve meleklerden olan şeylere tapanları toplayacağımız o günde..."³⁹

Yukarıdaki âyetin beyanından, mabutlardan maksadın melekler, cinler ve insanlardan da salihler, peygamberler ve veliler olduğu açıkça anlaşılıyor. Onların ibâdetlerinden maksat da, onların kul olmaktan üstün ve yüce mevki-de olduklarına inanmak, ilâhlık sıfatı ile nitelenebileceklerine, kötülüğe son

³⁵ Bkz., et-Taberî, a.g.e., XXIV,81; XVI,93; XXVI,4.

³⁶ Sebe', 34/41.

³⁷ Cin, 72/6.

³⁸ Furkan, 25/17,18.

³⁹ et-Taberî, a.g.e., XVIII,190.

verip, gaybî yardım gibi şeylere güçleri yeteceklerine kanaat getirmek, sonra da onların huzurunda onları ilahlaştırmaya varacak şekilde tazim ve takdis etmektir.⁴⁰

وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ يَقُولُ لِلْمَلَائِكَةِ أَهْلُوا أَمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ قَالُوا

سُبْحَانَكَ آتتَ وَلَيْتَا مِنْ دُونِهِمْ بَلْ كَانُوا يَعْبُدُونَ الْجِنَّ أَكْثَرُهُمْ بِهِمْ مُؤْمِنُونَ

“O gün, onların hepsini mahşere toplar, sonra meleklerle: “Bunlar size mi tapıyorlardı?” der. (Melekler) derler ki: “Sen yücesin, bizim velimiz (koruyucumuz) onlar değil, sensin. Hayır onlar cinlere tapıyorlardı. Çoğu onlara inanmıştı.”⁴¹

Bu âyetlerde, meleklerle ve cinlere ibâdetten kastedilen mana cahiliye halkının yaptığı gibi, onların hayal ürünü resimlerine ve heykellerine karşı gösterilen kulluk ve ubûdiyettir. Bundan maksatları ise, bu dünya hayatına bağlı işlerinde onların yakınlarını ve yardımlarını kazanmak suretiyle onları hoşnut etmektir.⁴²

وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَيَقُولُونَ هَوَآءٌ شَفَعَاؤُنَا

عِنْدَ اللَّهِ قُلْ اتَّقُوا اللَّهَ بِنَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ

سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ

“Allah’ı bırakıp kendilerine ne zarar, ne de yarar vermeyen şeylere tapıyorlar ve: (Bunlar Allah katında bizim şefaathçilerimizdir!) diyorlar. De ki: “Allah’ın, göklerde ve yerde bilmediği bir şeyi mi Allah’a haber veriyorsunuz?” O, onların koştıkları ortaklardan uzak ve yücedir.”⁴³

وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ

“...kendilerine O’ndan başka bir takım veliler edinenler (derler ki): “Biz bunlara ancak bizi Allah’a daha fazla yaklaştırsınlar diye tapıyoruz...”⁴⁴

Bu âyetin tefsirinde Prof.Dr. Süleyman Ateş şöyle demektedir: “Allah’tan başkasına tapılmaz. Allah’tan başkasına tapanlar, taptıkları şeyle-

⁴⁰ el-Mevdûdî, a.g.e., s.107.

⁴¹ Sebe’, 34/40,41.

⁴² Bkz., et-Taberî, a.g.e., XXII,102.

⁴³ Yunus, 10/18.

⁴⁴ Zümer, 39/3.

rin, kendilerini Allah'a yaklaştıracasını, Allah ile kendileri arasında aracı olacağını söylerlerdi. Bu sözler, boş zandan başka bir şey değildir. Dünya da her zümre, kendi inancının doğruluğunu iddia eder. Allah kıyamette, insanların ayrılığa düştükleri konularda hükmünü verecek, kimin hak, kimin bâtil yolda olduğunu ortaya koyacaktır. Allah, hiçbir yalancı nankörü doğru yola iletmez.

Bu âyette geçen “ مَا نَعْبُدُهُمْ ” fiilinde “ هُمْ ” zamiri akıllılar için kullanılır.

Bundan müşriklerin taptıkları şeylerin akıllı varlıklar olduğu anlaşılır. Gerçi Araplar birtakım heykellere, putlara tapıyorlardı. Fakat aslında bunlar birtakım ruhsal varlıkların sembolleri idi. Akıllı bir insanın, bir taşa tapmasını akıl almaz. Onlar, taptıkları heykel putların arkasında ruhsal varlıkların olduğunu sanıyorlardı. Ve o varlıkların, Allah ile kendileri arasında aracı olacağına inanıyorlardı. Onlara göre insan doğrudan doğruya Allah'a ibâdet edemez. Ancak yıldızlar, göksel ruhlar veya büyük insanların ruhlarına ibâdet eder. O ruhlar, insanın ibâdetini Allah'a sunarlar. İşte: “Biz onlara, sadece bizi Allah'a yaklaştırmaları için tapıyoruz” sözlerinden maksat budur.”⁴⁵

e) Kulluk, itaat ve ilah edinmek anlamında ibâdet:

Takdim ettiğimiz misallerin hepsinde kesin olarak anlaşılmuştur ki Kur'ân-ı Kerim'de “ibâdet” kelimesi bazı yerlerde kulluk ve itaat, bazı yerlerde sadece itaat, başka bir yerde de yalnız “ilah” manasında kullanılmıştır. İbâdet kelimesinin her üç manayı içine almış olarak geçtiği misalleri sıralamaya geçmeden, öncelikle bahsedilmesi ve dikkat edilmesi gereken bazı hususlara göz atalım.

Az evvel birbiri ardına sıraladığımız misallerin hemen hepsi, Allah'tan başkasına yapılan ibâdeti kapsamaktaydı. İbâdet kelimesinin itaat ve kulluk manalarında kullanıldığı âyetlere gelince, bu âyetlerde mabuttan maksat ya şeytandır, yahut Allah'a itaat ve ibâdetle alternatif olarak kişileri kendilerine itaat ve ibâdete teşvik eden ve kendilerini tâğut kılan azgın kişilerdir; yahut da Allah'ın kitabını hiçe sayarak insanları, uygun gördükleri hayat düzeni ve yaşayış tarzına sürükleyen lider ve önderlerdir.

İbâdet kelimesinin “ilah” manasında kullanıldığı âyetlere gelince; bu âyetlerde mabuttan maksat, yol gösterme ve öğretilerine rağmen insanların kendilerini ilah telakki ettikleri salih kişiler, peygamberler ve velilerden yahut

⁴⁵ Ateş, Süleyman, Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst, 1988, VII, 526, 527.

yanlış anlayışları dolayısıyla tabiat kanunu üzerindeki koruyucu Rablıkta ortak edindikleri cin veya meleklerden ibarettir. Veya bunlar, mücerret şeytanın teşviki ile namazlarına kible ve ibâdetlerine yön teşkil eden heykel ve hayali kuvvetlerden oluşmaktadırlar. Kur'ân-ı Kerim, bütün bu mabutları bâtil sayıyor. İnsanların onlara tapmasını, onlara itaat etmelerini, onların ilah telakkî etmesini de büyük bir hata sayıyor. Bu ibâdetin onlara tapınılması, itaat olunması, yahut onları ilah kabul etmek şeklinde olması aynı şeydir. Kur'ân ayrıca şunu da vurguluyor: Sizin tapmakta olduğunuz bu şeylerin hepsi Allah'ın kulları ve köleleri olup ibâdet olunmaya müstahak değildir. Siz de onlara ibâdet etmekle ümitsizlik, alçaklık ve musibetten başka bir şey elde etmiyorsunuz. Hakikatte onların da, yer ve göklerin de gerçek maliki bir olan Allah'tır. Bütün işler, bütün otorite ve salahiyetler O'nundur. İşte bundan dolayı da ibâdet edilmeye layık yalnız O'dur.⁴⁶

إِنَّ الدِّينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادَ أَمْثَالِكُمْ فَأَدْعُوهُمْ فَلْيَسْتَجِيبُوا لَكُمْ

إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

*"Allah'tan başka çağırdıklarınız (dua edip yalvardıklarınız) da sizler gibi kullardır, (onların tanrı oldukları hakkındaki iddianızda) doğru iseniz, çağırın onları da size cevap versinler."*⁴⁷

وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَسْتَجِيبُونَ نَصْرَكُمْ وَلَا أَنفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ

*"Ondan başka çağırdıklarınız ise, ne size yardım etmeğe güç yetirirler, ne de kendilerine yardım edebilirler."*⁴⁸

وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ

وَهُمْ بِأَمْرِهِ يُحْكَمُونَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَمَا يُخْفَى لَهُمْ وَلَا يَشْفَعُونَ

إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَى وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهِ مُشْفَعُونَ

*"Rahman çocuk edindi" dediler. O, (böyle şeylerden) yüce (münezzeh)tir. Hayır, onlar (melekler) ikram edilmiş (Allah'a yaklaştırılmış) kullardır. Ondan önce söz söylemezler ve onlar, O'nun emriyle hareket ederler. (Allah), onların önlerinde ve arkalarında ne varsa (ne yapmış, ne etmişlerse) bilir. (Allah'ın) razı olduğundan başkasına şefaât edemezler ve onlar, O'nun korkusundan titrerler"*⁴⁹

⁴⁶ el-Mevdûdi, a.g.e., s.112.

⁴⁷ A'raf, 7/194.

⁴⁸ A'raf, 7/197.

⁴⁹ Enbiyâ, 21/26-28.

وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَاءً أَشْهَدُوا خَلَقَهُمْ

سَكَّتَبَ شَهَادَتَهُمْ وَيَسْأَلُونَ

“Rahman'ın kulları olan melekleri dışı saydılar. Onların yaratılışlarına mı şahit oldular ki (böyle hüküm veriyorlar?) şahitlikleri yazılacak ve (bundan) sorulacaklardır”⁵⁰

لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ وَمَنْ يَسْتَنْكِفْ

عَنْ عِبَادَتِهِ وَيَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرُهُمْ إِلَيْهِ جَمِيمًا

“Ne Mesih, Allah'a kul olmaktan çekinir, ne de (Allah'a) yaklaştırılmış melekler. Kim O'na kulluktan çekinir ve büyüklük taslarsa bilsin ki O, onların hepsini kendi huzuruna toplayacaktır.”⁵¹

إِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا لِيَأْتِيَ الرَّحْمَنِ عَبْدًا

“Göklerde ve yerde bulunan herkes Rahman'a kul olarak gelecektir.”⁵²

Böylece Kur'an-ı Kerim, insanların o ibâdet ettikleri şeylerin tümünün Allah'ın kulu ve onun karşısında âciz olduklarını açıkladıktan sonra, insanları ve cinleri ibâdet kelimesinin muhtelif manalarıyla yalnız Allah'a ibâdete, sadece ve sadece O'na kulluk ve itaat etmeye çağırırken; kişinin O'ndan başkasını asla ilah kabul etmemesi gerektiğine ve ibâdetin hangi çeşidi olursa olsun bir hardal tanesi ölçüsünde bile olsa O'ndan başkasına ait olmayacağına dikkat çekiyor.

وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ

فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللَّهُ وَمِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ

فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ

“Andolsun biz, her millet içinde: “Allah'a kulluk edin, şeytan(a tapmak)'dan kaçının” diye bir elçi gönderdik Onlardan kimine Allah hidâyet etti, onlardan kimine de sapıklık hak oldu...”⁵³

⁵⁰ Zuhruf, 43/19.

⁵¹ Nisâ, 4/172.

⁵² Meryem, 19/93.

⁵³ Nahl, 16/36.

وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَنْ يَعْبُدُوهَا وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَى فَمَبَشِّرْ عِبَادِ

“Tâğut'a kulluk etmekten kaçınan ve Allah'a yönelenlere müjde var. Müjdele kullarıma.”⁵⁴

أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ

إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ وَإِنْ اعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ

“Ey Adem oğulları, ben size and vermedim mi: “Şeytana tapmayın (ibâdet etmeyin), o sizin apaçık düşmanınızdır. Bana ibâdet edin, doğru yol budur.”⁵⁵

وَمَا أَمْرًا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَأَلَّهَ إِلَّا هُوَ..

“...Oysa kendilerine yalnız tek ilâh olan Allah'a ibâdet etmeleri emredilmişti...”⁵⁶

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلَّهِ

إِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ

“Ey inananlar! size verdiğimiz rızıkların iyilerinden yeyin, Allah'a şükredin; eğer O'na ibâdet ediyorsanız.”⁵⁷

Allah Tealâ, bu âyetlerde boyun eğme, itaat, kulluk ve kölelikten ibaret olan ibâdetin yalnız kendisine has kılınmasını emrediyor. Zaten âyetlerde buna dair açık işaretler vardır. Çünkü Allah Tealâ bu âyetlerde atalara, rahiplere, bilginlere, şeytanlara, tâğutlara itaat etmekten sakınmayı ve bir olan Allah'a kulluk için gerekeni yapmayı emrediyor.⁵⁸

قُلْ إِنِّي نُهَيْتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ

لَمَّا جَاءَنِيَ الْبَيِّنَاتُ مِنْ رَبِّي وَأُمِرْتُ أَنْ أُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ

⁵⁴ Zümer, 39/17.

⁵⁵ Yâsin, 36/60-61.

⁵⁶ Tevbe, 9/31.

⁵⁷ Bakara, 2/172.

⁵⁸ el-Mevdûdî, a.g.e, s.121.

“De ki: “Ben, Rabb'imden bana açık deliller gelince, sizin Allah'tan başka yalvardıklarınıza tapmaktan (ibâdet etmekten) men olundum ve âlemlerin Rabb'ine teslim olmakla emrolundum.”⁵⁹

وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي

سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ

“Rabb'iniz buyurdu ki: “Bana duâ edin, duânızı kabul edeyim. Bana kulluk etmeğe tenezzül etmeyenler, aşağılık olarak cehenneme gireceklerdir.”⁶⁰

قُلْ أَتَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا وَاللَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

“De ki: “Allah'ı bırakıp size ne zarar, ne de yarar vermeyen şeylere mi tapıyorsunuz? Oysa Allah, işiten, bilendir (O'na tapmanız gerekmez mi?)”⁶¹

Allah Teâlâ bu âyetlerde “ilah edinme” manasını içeren ibâdetin kendisine tahsis edilmesini emretti. Yukarıda geçen ve aşağıda gelecek olan âyetlerde Allah Teâlâ'ya koruyucu Rablığı konusunda ortak koştuıkları ilâhlardan söz edilmiş bulunuyor. Şimdi akli selim sahipleri kolayca anlarlar ki, Kur'ân-ı Kerim'de Allah'a ibâdetin zikredildiği her âyette ibâdet kelimesinin çeşitli manalarından sadece birine hasredilmesini gerektiren herhangi bir durum bulunmuyorsa; o zaman bu gibi âyetlerde ibâdet kelimesinden kulluk, itaat ve ilâh edinme manalarının her üçü de kastediliyor demektir. Mesela şu âyetlerde

olduğu gibi: *إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي*

“Muhakkak ben, (evet) ben Allah'ım; benden başka ilâh yoktur. (Yalnız) bana ibâdet et ve beni anmak için namaz kıl.”⁶²

ذِكْرُكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ

وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ

“Rabb'iniz Allah, işte budur. O'ndan başka ilâh yoktur (O), her şeyin yaratıcısıdır. O'na ibâdet edin, O her şeye vekildir.”⁶³

⁵⁹ Mü'min, 40/66.

⁶⁰ Mü'min, 40/60.

⁶¹ Mâide, 5/76.

⁶² Tâhâ, 20/14.

⁶³ En'âm, 6/102.

قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنْتُمْ فِي شَكٍّ مِنْ دِينِي فَلَا أَعْبُدُ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ
مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ أَعْبُدُ اللَّهَ الَّذِي يَتَوَقَّأَكُمْ وَأَمَرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

“De ki: 'Ey insanlar, benim dinimden kuşkuda iseniz, (iyi bilin ki) ben sizin, Allah'tan başka (ibâdet ettiklerinize) tapıklarınıza tapmam; fakat sizi öldürecek olan Allah'a taparım. Bana müminlerden olmam emredilmiştir”⁶⁴

مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْمَاءَ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَمَا بَأْسُكُمْ بِهَا
مِنْ سُلْطَانٍ إِنْ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ
وَلَكِنْ كَفَرَ النَّاسُ لَا يَعْلَمُونَ

“Siz, O'nu bırakıp ancak sizin ve atalarınızın taptığı (ibâdet ettiği) bir takım (anlamsız boş) isimlere tapıyorsunuz. Allah onlar(ın gerçekliği) hakkında hiçbir delil indirmemiş (onlara hiçbir güç vermemiştir) tir. Hüküm, yalnız Allah'ındır. O, yalnız kendisine tapmanızı (ibâdet etmenizi) emretmiştir. İşte doğru din budur. Ama insanların çoğu bilmezler.”⁶⁵

وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ

فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَنِ مَا تَعْمَلُونَ

“Göklerin ve yerin gaybi (görünmez bilgisi), Allah'a aittir. Bütün işler hep Allah'a döndürülüp götürülür. O'na kulluk et ve O'na dayan. Rabb'in sizin yaptıklarınızdan gafil değildir.”⁶⁶

فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا

“...Kim Rabb'ine kavuşmayı arzu ediyorsa iyi iş yapsın ve Rabb'ine (yaptığı) ibâdete hiç kimseyi ortak etmesin.”⁶⁷

رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا

“(O), göklerin, yerin ve bunlar arasında bulunan şeylerin Rabb'idir. O'na kulluk et ve O'na kullukta sabret. Hiç O'nun adıyla anılan birini biliyor musun?”⁶⁸

64 Yûnus, 10/104.

65 Yusuf, 12/40.

66 Hûd, 11/123.

67 Kehf, 18/110.

68 Meryem, 19/65.

B- ZİKİR KAVRAMI

Zû vücûh kelimelerden birisi de zikirdir. Çünkü Kur'ân'da birçok farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu kelimenin Kur'ân'da kullanıldığı anlamlara geçmeden önce, lügatteki anlamlarını incelemek yerinde olur kanaatindeyiz.

1- Lügat Yönünden Zikir:

Zikir kelimesi Arapça lügatte “Ze-ke-ra” kökünden gelmekte olup, çoğulu “zükûr ve ezkâr” şeklindedir. Ez-Zebîdî, Tâcu'l-Arûs'ta zikir kelimesinin Arap lügatında başlıca şu manalara geldiğini söylemektedir.⁶⁹

a) Zihinde tutmak, ezberlemek:

Araplar, “bir şeyi ezberledi, zihninde tuttu” anlamında “zekera'shaye, yezkuruhu” derler.

b) Teleffuz etmek, söylemek:

Araplar birine bir şey söyledikleri zaman “filana şu olayı söyledim:

“ ذَكَرْتُ لِفُلَانٍ حَدِيثَ كَذَا وَكَذَا ” derler. Er-Râğib el-İsfehânî el-

Müfredât isimli kitabında şöyle demektedir: “Bazen zikir demek suretiyle, nefsin bir durumu kastedilir ki, insan onunla önem verdiği ve elde ettiği bilgileri ezberleyebilir. İşte o hıfz gibidir, ancak onu kazanma itibarıyla hıfz denir. Zikir ise, hatırlama itibarıyledir. Bazen de bir şeyin kalbe veya dile gelmesine zikir denilir. İşte bundan dolayı zikir iki çeşittir denilmiştir. Birincisi, kalple zikir, ikincisi ise dil ile zikirdir. Bunlardan her biride iki kısımdır. Biri unutmamanın zıttı olan zikir, diğeri de, unutmaksızın hıfzın devam ettirilmesi suretiyle olan zikirdir.”⁷⁰

c) Şan, şöhret:

Zikir kelimesi “Zükrâ” kelimesi gibi, şan, şöhret anlamına gelmektedir. Nitekim Ebû Zeyd, Arapların şöyle dediklerini nakletmektedir:

⁶⁹ ez-Zebîdî, Muhibbû'd-Din Ebî Fayz Seyyid Muhammed Murtaza el-Hüseyinî el-Vasıtî, Tâcu'l-Arus min Cevâhiri'l-Kamus, Dâru'l-Fıkr, Beyrût, trs, III,226.

⁷⁰ er-Râğib el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b.Muhammed, el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân, Matbaatü'l-Fenniyye, Mısır, 1970, s.259.

إِنَّ فُلَانًا لَرَجُلٌ لَوْ كَانَ لَهُ ذِكْرَةٌ

“Şüphesiz ki filan mürüvvetli bir adamdır, bir de onun bir şânı, şöhreti olsaydı.” Ayrıca, iyi adama “raculün zekîrun” derler.⁷¹

d) Senâ, övgü:

Zikir kelimesi senâ (övgü) anlamına gelmektedir. Bu övme sadece hayırda olur. Araplar hayırla anılan adama “raculün mezkûrün” “iyi, salih adam” derler.⁷²

e) Şeref:

Zikir kelimesi şeref anlamında da kullanılmaktadır.⁷³

f) Allah için namaz kılmak, duâ etmek:

Hadis-i şerifte zikir “namaz kılmak” anlamında kullanılmıştır:

كَانَتْ الْأَنْبِيَاءُ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ إِذَا حَزَبَهُمْ أَمْرٌ فَرَعَوْا إِلَى الذِّكْرِ

“Peygamberler kendilerine zor bir iş isabet edipte sıkıldıkları zaman kalkıp namaz kılarılardı.”⁷⁴ Ebu'l-Abbas; zikir; “taat, şükür, duâ, tesbih, Kur’ân okumak ve Allah’ı tesbih ve tahmid etmek suretiyle anmak” anlamına gelmektedir, demiştir.⁷⁵

g) Kitab:

Zikir kelimesi içerisinde milletlerin durumları ve dinin tafsilatı bulunan Kitab anlamına da gelmektedir. Peygamberlerin kitaplarına zikir denilir.

h) Ayıplamak, insanları çekiştirmek:

Zikir kelimesi, insanları çekiştirmek, kusurlarını aramak ve ayıplamak anlamında da kullanıldığı olmuştur. Araplar, bir kimse insanların ayıbını söylüyor ve onları çekiştiriyorsa “filan insanların ayıbını arıyor ve onlar çekiştiriyor” anlamında “fûlânün yezkuru’n-nâse” derler. Nitekim Şâir Antera bu manada şöyle söylemiştir:

⁷¹ İbn Manzur, Lisânu'l-Arab, Beyrut, trs, I, 1072.

⁷² ez-Zebîdî, a.g.e., III, 226.

⁷³ İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed, Mu'cemu Makâyisi'l-Luga, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kâhire, 1266, II, 359.

⁷⁴ ez-Zebîdî, a.g.e., III, 226.

⁷⁵ ez-Zebîdî, a.g.e., III, 226.

لَا تَذْكُرِي فَرَسِي وَمَا أَطْعَمْتَهُ فَيَكُونُ جِلْدَكَ مِثْلَ جِلْدِ الْأَجْرَبِ

“Atımı ve ona yedirdiğimi ayıplama! Aksi takdirde senin cildin aynı u-
yuz devenin cildi gibi olur.”⁷⁶

i) Nişanlamak, nikahlamak:

Araplar, bir kimse bir kadını nikahlamak istediğinde ve nikahladığında
“zekera fülâneten zikran” “O, filan kadını nikahladı” derler. Hz. Ali'nin hadi-
sinde vârid olan “yezkuru” fiilide bu manadadır. “in Aliyyen yezkuru
Fatimate” “Ali, Fâtıma'yı nikahlıyor” anlamındadır.⁷⁷

2- Kur'ân-ı Kerim'de Zikir Kavramı:

Kur'ân-ı Kerim'de çok kullanılan kelimelerden birisi de zikir kelimesi-
dir. Çünkü Kur'ân-ı Kerim'de zikir kavramı çok geniş bir semantik alana
yayılır. Bu kelime, Kur'ân'da çeşitli türevleriyle birlikte toplam 290 defa
geçmektedir.⁷⁸ Bunlardan;

17 tanesi mâzî fiil olarak, “ذَكَرُوا - ذَكَرْت - zekera, zekerû ve
zekerte” şeklinde,

7 tanesi meçhul mâzî fiil olarak, “ذَكَرَ - zukira” şeklinde,

67 tanesi muzâri fiil olarak, “يَذْكُرُونَ - يَذْكُرُونَ - يَذْكُرُونَ -
ezkuru, tezkuru, tezkurune, yezkuru ve yezkurune” şeklinde,

4 tanesi meçhul muzâri fiil olarak, “يَذْكُرُ - yüzkeru” şeklinde,

67 tanesi emir fiil olarak, “اذْكُرُوا - اذْكُرُونَ - اذْكُرُوا - üzkur, üzkururu ve
üzkurune” şeklinde,

76 tanesi mastar olarak, “ذِكْرٌ - zikrun” şeklinde,

23 yerde “ذِكْرِي - zikrâ” şeklinde, 9 yerde “تَذْكِرَةٌ - tezkira” şeklinde 1

yerde de “تَذْكِيرٌ - tezkîr” şeklinde mastar olarak,

⁷⁶ İbn Manzur, a.g.e., I,1072.

⁷⁷ ez-Zebîdî, a.g.e., III,227.

⁷⁸ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, el-Mu'cemü'l-Müfehres, s.270-275.

1 yerde ism-i mef'ûl olarak "مَذْكُورًا - mezkûr" şeklinde,

1 yerde "مُذَكِّرٌ - müzekkir", 1 yerde "الذَّاكِرِينَ - zâkirîne", 1 yerde de

"الذَّاكِرَاتِ - zâkirât" şeklinde ism-i fâil olarak, kullanılmıştır.⁷⁹

Zikir kelimesinin geçtiği âyetleri teker teker incelediğimizde, bu kelime-
nin Kur'ân'da bir çok anlamda kullanıldığını görürüz. Bu anlamları şöyle
sıralayabiliriz:

a) Zikir kelimesinin "zikretmek, anmak ve hatırlamak" anlamında kullanılışı:

فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ

"Beni anın ki ben de sizi anayım; bana şükredin, nankörlük etme-
yin."⁸⁰

...فَاذْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ...

"...Ayakta, oturarak ve yanlarınız üzerine yatarken Allah'ı zikre-
din..."⁸¹

وَأَذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ

وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ

"Rabb'ini içinden yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle
sabah akşam zikret, gafillerden olma!"⁸²

"...Ama onlar, Rablerini anmaktan
yüz çeviriyorlar."⁸³

رَجَالٌ لَا تُلَّهُبِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ...

"O erkekler ki onları ne ticaret ne de alışveriş, Allah'ı zikretmekten,
namaz kılmaktan ve zekat vermekten alıkoymaz..."⁸⁴

⁷⁹ Bkz., Muhammed Fuâd Abdalbâki, a.g.e, a.y.

⁸⁰ Bakara, 2/152.

⁸¹ Nisâ, 4/103.

⁸² A'râf, 7/205.

⁸³ Enbiyâ, 21/42.

⁸⁴ Nur, 24/37.

”وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبْتَئِلْ إِلَيْهِ تَتَّبِعُوا“ *“Rabb'inin adını an ve her şeyden kalbini boşaltarak bütün gönlünle O'na yönel.”*⁸⁵

الَّذِينَ تَمَامُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ

*“Onlar inanan ve Allah'ı anmakla kalpleri huzur bulan kimselerdir. İyi bilin ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzura kavuşur.”*⁸⁶

Yukarıda zikrettiğimiz âyetlerdeki “zikir” kelimeleri, “kalple ve dille Allah'ı tesbih ve hamd ile zikretmek, anmak ve hatırlamak” anlamında kullanılmıştır.⁸⁷ Tasavvuf alimleri, özellikle Ra'd suresi 28.âyetten ve yukarıda zikrettiğimiz diğer âyetlerden delil getirerek zikir kavramını bu anlama hasretmişlerdir. Yani onlara göre zikir; “Allah'ı tesbih ve temcîdetmek, kalp ve dil ile Allah'ın adını anmaktır.” Kuşeyri'ye göre, zikir, dil ile ve kalp ile olmak üzere iki çeşittir. Zikir önce dil ile başlar, sonra kalbe iner. Dil sussa da kalp zikreder.⁸⁸

⁸⁵ Müzzemmil, 73/8.

⁸⁶ Ra'd, 13/28.

⁸⁷ el-Alûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbü'd-Dîn es-Seyyid Mahmud, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs, II, 19; V, 137; IX, 164; XVII, 51; XVIII, 178; XXIX, 106; Ateş, Süleyman, a.g.e, IV, 474, 475.

⁸⁸ Tasavvufta zikir kavramı hakkında daha geniş bilgi için bkz., el-Kuşeyri, Abdülkerim b.Hevâzin, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Beyrut, 1993, s.221-226; Ebu Tâlib el-Mekki, *Gâtü'l-Kulûb*, Beyrut, trs, s.107-113; İmam Gazâlî, *İhyâ*, I, 393; Ateş, Süleyman, *İslam Tasavvufu*, İst, 1992, s.171-177; Ebu Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lûma' İslam Tasavvufu*, Terc: H.Kamil, Yılmaz, İst, 1996, s.510-511; Yılmaz, H.Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İst, 1994, s.170-173.

b) Zikir kelimesinin “Kur’ân” anlamında kullanılışı:

“ذٰلِكَ نَتْلُوْهُ عَلٰیكَ مِنَ الْاٰیٰتِ وَالذِّكْرِ الْحَكِيْمِ” “İşte bu sana okuduğumuz âyetlerden ve hikmetli zikir (Kur’ân) dandır”⁸⁹

“Dediler ki: Ey kendisine zikir (Kur’ân) indirilmiş olan, sen mutlaka delirmişsin.”⁹⁰

“O zikri (Kur’ân’ı) biz indirdik biz; ve onun koruyucusu da elbette biziz!”⁹¹

...وَاَنْزَلْنَا اِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ عَلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُوْنَ...
“...Sana da bu zikri (Kur’ân’ı) indirdik ki, kendilerine indirileni insanlara açıklayasın, ta ki düşünüp öğüt alsınlar.”⁹²

“Sen ancak zikre (Kur’ân’a) uyan ve görmeden Rahman’dan korkan kimseyi uyarabilirsin...”⁹³

Yukarıdaki âyet-i kerimelerde “zikir” kelimeleri “Kur’ân” anlamında kullanılmıştır.⁹⁴

c) Zikir kelimesinin “Kitap” anlamında kullanılışı:

“...فَاَسْأَلُوْا اَهْلَ الذِّكْرِ اِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُوْنَ” “...Bilmiyorsanız zikir ehline sorun.”⁹⁵

⁸⁹ Al-i İmrân, 3/58.

⁹⁰ Hicr, 15/6.

⁹¹ Hicr, 15/9.

⁹² Nahl, 16/44.

⁹³ Yâsin, 36/11.

⁹⁴ Bkz., en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah İbn Ahmed İbn Mahmud, Tefsiru'n-Nesefî (Medâriku't-Tenzil ve Hakâikut Te'vîl), Kahraman Yayınları, İst, 1984, I,160; II,269, 287; IV,3.

⁹⁵ Nahl, 16/43.

Bu âyette geçen zikir ehlerinden kasıt, “Tevrat ve İncil ehli”dir. Mücâhid’de bu âyetteki zikir ehlerinden kasıt “Ehl-i Kitap”tır, demiştir.⁹⁶

وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ
run.”⁹⁷

Katâde’den rivâyet edildiğine göre, bu âyetteki zikir ehlerinden kasıt, “Tevrat ve İncil ehlidir.” Bu âyet nâzil olduğunda ise Hz.Âli zikir ehli biziz demiştir. İbn Zeyd de âyetteki zikir ehlerinden kastedilen “Kur’ân Ehlidir”, buradaki zikir ise Kur’ân’dır, demiştir.⁹⁸

وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ
“Andolsun zikir’den sonra Zebur’da da: ‘Arza mutlaka iyi kullarım vâris olacak’ diye yazmıştık.”⁹⁹

Bu âyetin tefsirinde Prof.Dr. Süleyman Ateş şöyle demektedir: “Bu âyette yüce Allah, Zebur’da, Zikir’den sonra arza iyi kullarını vâris kılacağını yazmış olduğunu bildirmektedir. Burada Zikrin, Kur’ân’dan, Levh-i Mahfuz’dan, yahut Tevrat’tan veya gökten indirilmiş kitaplardan kinaye olduğu söylenmiştir. Fakat sözgelisinden anlaşılan mana şudur: Biz indirdiğimiz kitaplarda, ya da Dâvud’a indirilen Kitap’ta öğüt verdikten sonra, dünyaya sâlih kullarımızın vâris olacağını bildirdik. Buna göre Zebur’dan sonra sözü edilen zikir, ondaki öğütlerdir. İşte bu öğütlere uyan sâlih kulların, arza vâris olacakları bildirilmiştir.”¹⁰⁰

⁹⁶ et-Taberî, Ebû Câfer Muhammed b.Cerir, Câmîu’l-Beyân an Te’vîli’l-Kur’ân, Mısır, 1954, XIV,108.

⁹⁷ Enbiya, 21/7.

⁹⁸ et-Taberî, a.g.e., XVII,5.

⁹⁹ Enbiyâ, 21/105.

¹⁰⁰ Ateş, Süleyman, Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri, İst, 1988, V, 528.

d) Zikir kelimesinin “nasihat, öğüt” anlamında kullanılışı:

“O, sadece bütün âlemler için bir öğüttür.”¹⁰¹

“Bu (Kur’ân) da ona indirdiğimiz mübarek (çok faydalı) bir öğüttür.”¹⁰²

“Kendilerine, Rahman’dan yeni bir öğütün her gelişinde muhakkak ondan yüz çevirici olmuşlardır.”¹⁰³

“O (Kur’ân), ancak bütün âlemlere öğüttür.”¹⁰⁴

“Andolsun biz, Kur’ân’ı öğüt almak için kolaylaştırdık. Öğüt alan yok müdür?”¹⁰⁵

Yukarıda zikrettiğimiz âyetlerdeki “zikir” kelimeleri, “nasihat, öğüt” anlamında kullanılmıştır.¹⁰⁶

e) Zikir kelimesinin “Allah için namaz kılmak” anlamında kullanılması:

“O”¹⁰⁷ فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ “Beni hayır sevgisi, Rabbimi zikirden alıkoydu.”

101 Yusuf, 12/104.

102 Enbiyâ, 21/50.

103 Şuarâ, 26/5.

104 Sad, 38/87.

105 Kamer, 54/17.

106 et-Taberî, a.g.e., XIII,76; XVII,35; XIX,62; XXIII,188; XXVII,96.

107 Sad, 38/32.

Bu âyette geçen "hayır"dan kasıt, "at"tır. Çünkü Araplar, atı ve malı hayır olarak isimlendirirlerdi. Ayette geçen "zikir"den kasıt ise "Allah rızası için namaz kılmaktır." Katâde ve Süddî'den de bu namazın ikinci namazı olduğu rivâyet edilmiştir.¹⁰⁸

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تُوذِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ
"Ey inananlar! Cuma günü namaz için çağrıldığı zaman, hemen Allah'ın zikrine koşun..."¹⁰⁹

Bu âyette geçen "zikir"den kasıt; imamın okuduğu hutbeyi dinlemek ve namaz kılmaktır.¹¹⁰

f) Zikir kelimesinin "şan, şeref" anlamında kullanılması:

لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ
"Andolsun, size, içinde zikriniz bulunan bir kitap indirdik. Aklınızı kullanmıyor musunuz?"¹¹¹

Bu âyetteki zikir kelimesinden kasıt "şeref"tir. O durumda âyet-i kerimenin anlamı: "Andolsun, size, içinde şerefiniz bulunan bir kitap indirdik. Aklınızı kullanmıyor musunuz?" şeklindedir.¹¹²

وَأَنَّهُ لَذِكْرُ لَكَ وَلِقَوْمِكَ وَسَوْفَ تُسْأَلُونَ
"Muhakkak ki o (Kur'ân), hem senin için, hem kavmin için bir şereftir. Yakında (ona uyup uymadığından) sorulacaksınız."¹¹³

Bu âyette geçen zikir "şeref" anlamındadır.¹¹⁴

"وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ" "Senin şânını şerefini yükseltmedik mi?"¹¹⁵

¹⁰⁸ et-Taberî, a.g.e., XXIII,155.

¹⁰⁹ Cum'a, 62/9.

¹¹⁰ et-Taberî, a.g.e., XXVIII,102.

¹¹¹ Enbiyâ, 21/10.

¹¹² et-Taberî, a.g.e., XVII,7.

¹¹³ Zuhruf, 43/44.

¹¹⁴ et-Taberî, a.g.e., XXV,76.

¹¹⁵ İnşirah, 94/4.

Bu âyetteki zikir “şan ve şeref” anlamındadır. Bu âyetin tefsirinde Mehmet Vehbi efendi şöyle demektedir: “Biz Azimüşşân senin zikrini refettik. Yâni; ey Habibim! Senin ismini ismime mukârin kılmakla şanını ilâ ve ismini âlem nazarında yukarı kaldırdım ki ezanda, kelime-i şehâdette ve hutbelerde ismin isimle beraber zikrolunmaktadır.”¹¹⁶

g) Zikir kelimesinin “kusur aramak, alaya almak ve ayıplamak” anlamında kullanılışı:

أَهَذَا الَّذِي يَذْكُرُ مَا لَيْتَكُمْ وَهُمْ يَذْكُرُوا الرَّحْمَنَ هُمْ كَافِرُونَ... “Bu mu, ilâhlarınızı ayıplayıp duran? Halbuki onlar, Rahman'ın Kur'ân'ını inkar edenler onlardır.”¹¹⁷

Bu âyetteki “يَذْكُرُ مَا لَيْتَكُمْ” fiilinin manası; “ilâhlarınızı kötülükle zikreden, ayıplayan” şeklindedir.¹¹⁸

h) Zikir kelimesinin “senâ etmek, övgüyle anmak” anlamında kullanılışı:

فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ إِشْدَٰ ذِكْرًا... “Hac ibâdetlerinizi bitirince atalarınızı övgüyle andığınız gibi hatta daha kuvvetli bir anısla Allah'ı anın...”¹¹⁹

Araplar cahiliye devrinde hac menâsikini tamamladıktan sonra toplanırlar, babalarının eserleriyle övünürler ve onları övgüyle anarlardı. Yüce Allah'ta Kur'ân'da insanlara Allah'ı yücelterek şükür ve senâyla anmalarını emretti.

Cahiliye dönemindeki Araplar babalarını nasıl anıyorlarsa onlardan daha fazla bir şekilde Allah'ı anmalarını, tâzim etmelerini ve övgüyle Allah'ı zikretmelerini istedi.¹²⁰

¹¹⁶ Vehbi, Mehmet, Büyük Kur'an Tefsiri, (Hülâsatü'l-Beyân), İst, 1969, XV,6490.

¹¹⁷ Enbiyâ, 21/36.

¹¹⁸ et-Taberî, a.g.e., XVII,25.

¹¹⁹ Bakara, 2/200.

¹²⁰ et-Taberî, a.g.e., II,296.

SONUÇ:

Kur'ân'a tam olarak uymanın ve gösterdiği yoldan gidebilmenin en önemli şartı, O'nu doğru olarak okuyup, ruhunu ve özünü kavramaktır. Kur'ân'da bulunan kelime ve kavramları anlamadan da Kur'ân'ı doğru anlamak mümkün değildir.

Bu araştırmamızda incelediğimiz ibadet ve zikir kavramları Kur'ân'da birbirinden farklı birçok anlamlarda kullanılmıştır.

İbâdet kelimesi, sözlükte; "itaat etmek, tevâzu göstermek", daha açık bir ifade ile "kişinin bir kimseye isyan etmeksizin, ondan yüz çevirmeksizin, mukavemet de göstermeksizin itaat etmesi ve boyun eğmesi" demektir. Kur'ân'da ise bu kelime farklı türevleriyle birlikte toplam 275 yerde geçmekte olup, bazı yerlerde "kulluk ve itaat", bazı yerlerde sadece "itaat", başka bir yerde de "ilâh edinme" manasında kullanılmıştır. İbâdet kelimesi bazı âyetlerde de her üç manayı kapsayacak bir şekilde, "kulluk, itaat ve ilâh edinmek" anlamlarında kullanılmıştır.

Zikir kelimesi ise sözlükte "zihinde tutmak, ezberlemek, telaffuz etmek, söylemek, şan, şöhret, sena, övgü, şeref, Allah için namaz kılmak, dua etmek, kitap, ayıplamak, nişanlamak, nikahlamak" gibi anlamlara gelmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de de zikir, çok kullanılan kelimelerden birisidir. Bu kelime, Kur'ân'da çeşitli türevleriyle birlikte toplam 290 defa geçmekte olup, çok geniş bir semantik alana yayılır.

Bu kelimenin Kur'ân'da kazandıkları manaları ise şöyle sıralayabiliriz: "Zikretmek, anmak ve hatırlamak, Kur'ân, kitap, nasihat, öğüt, Allah için namaz kılmak, şan, şeref, kusur aramak, alaya almak, ayıplamak, sena ve övgüyle anmak."

Netice olarak şunu diyebiliriz; Kur'ân'ın bu gibi birbirinden çok farklı anlamlarda kullanılmış olan kelimeleri üzerinde yapılacak olan derinlemesine çalışmaların elbette O'nun mesajının daha iyi anlaşılmasına ve gittikçe ortaya daha sağlıklı meal ve tefsirlerin ortaya çıkmasına katkısı olacaktır.

KAYNAKLAR:

- Ahmed İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed b.Hanbel, *el-Müsned*, Çağrı Yayınları, İst, 1988.
- el-Alûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbü'd-Dîn es-Seyyid Mahmud, *Rûhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, Berût, trs.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst, 1988.
 - *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst, trs.
 - *İslam Tasavvufu*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst, 1992.
- Buharî, Ebû Abdillâh Muhammed b.İsmâil, *el-Câmi'u's-Sahih*, Çağrı Yayınları, İst, 1981.
- Ebu Tâlib Muhammed b.Ali b.Atıyye el-Hârisî, el-Mekkî, *Gûtu'l-Kulûb fi muameleti'l-mahbûb*, Beyrut, 1961.
- Güngör, Mevlüt, *Kur'an Araştırmaları 2*, İst, 1996.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed, *Mu'cemu Makâyisi'l-Luga*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kâhire, 1266.
- İbn Kesir, İmâdü'd-Din Ebu'l-Fidâ İsmâil, *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Azim*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1984.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrût, trs.
- İmam Gazâlî, Ebu Hamid, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, İst, trs.
- el-Kuşeyrî, Abdülkerim b.Hevâzin, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Beyrut, 1993.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'la, *el-Mustalahâtü'l-Erbeatü fi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kuveytiyye, Kuveyt, trs.
- Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzı'l-Kur'ânî'l-Kerim*, Beyrut, trs.
- Mukatil b.Süleyman, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, Thk: Ali Özek, İst, 1993.
- en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah İbn Ahmed İbn Mahmud, *Tefsiru'n-Nesefî (Medâriku't-Tenzîl ve Hakâikut Te'vil)*, Kahraman Yayınları, İst, 1984.
- er-Râğîb el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b.Muhammed, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, Matbaatü'l-Fenniyye, Mısır, 1970.
- es-Suyûtî, Celâlüddin, (ö.911), *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Kahire, 1368.
- et-Taberî, Ebû Câfer Muhammed b.Cerir, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'an*, Mısır, 1954.

- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b.İsâ b.Sevre, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İst, 1981.
- et-Tûsî, Ebu Nasr Serrâc, *el-Lüma' İslam Tasavvufu*, Terc: H.Kamil, Yılmaz, İst, 1996.
- Vehbi, Mehmet, *Büyük Kur'ân Tefsiri, (Hülâsatü'l-Beyân)*, İst, 1969.
- Yılmaz, H.Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İst, 1994.
- ez-Zebîdî, Muhibbü'd-Din Ebî Fayz Seyyid Muhammed Murtaza el-Hüseynî el-Vasî, *Tâcu'l-Arus min Cevâhiri'l-Kamus*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, trs.
- ez-Zerkeşî, Bedruddin, *el-Bürhan fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire, 1958.
- ez-Zemaşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b.Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, trs.